

ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ШКОЛЯРІВ У МІКРОСЕРЕДОВИЩІ

© Василенко О. М., 2016
<https://orcid.org/0000-0003-0165-0497>
<http://doi.org/10.5281/zenodo.194523>

Актуалізація проблеми розвитку соціальної відповідальності школярів обумовлена необхідністю формування особистості, здатної усвідомлено співставляти власні дії з суспільними нормами, цінностями і оцінювати наслідки своїх дій і нести відповідь за них. Враховуючи, що розвиток соціальної відповідальності у шкільному віці йде по лінії розвитку їхніх якостей, мотивів, прагнень, поведінки, які з віком стають усе більше значущими у самореалізації, самопізнанні та спілкуванні в мікросередовищі (сім'ї, групі, громаді), розглянуто етапи (молодший, середній, старший шкільний вік) соціальної відповідальності і надано їм характеристику відповідно до вікових особливостей дітей. Охарактеризовано стадії (об'єктивна, гетерономна, автономна суб'єктивна, соціальна повинність, перехідна відносна, незалежність, переконаність) і механізми розвитку соціальної відповідальності дітей на кожному з етапів: молодший (наслідування, звичка, ідентифікація, емпатія, усвідомлення, становлення взаємовідносин, включення у нові види діяльності), середній (знання прав і обов'язків, їх дотримання, соціальна активність, морально-етичні принципи співжиття у мікросередовищі, здатність відповідати за власні дії) і старший (самоствердження, самовираження, самореалізація, професійне самовизначення, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, взаємна відповідальність, відповідальна взаємозалежність та ін.) шкільний вік.

Ключові слова: соціальна відповідальність, розвиток, етап, стадії, чинники, молодший шкільний вік, середній шкільний вік, старший шкільний вік, мікросередовище.

Василенко О. Н. Этапы развития социальной ответственности учащихся в микросреде.

Актуализация проблемы развития социальной ответственности учащихся обусловлена необходимостью формирования личности, способной сознательно сопоставлять свою деятельность с нормами общества, ценностями и ориентирами, а также нести ответственность за них. Учитывая, что развитие социальной ответственности в школьном возрасте проходит по линии развития качеств, мотивов, поведения, которые с возрастом становятся более значимыми в самореализации, самопознании и общении на уровне микросреды (семьи, группы, громады). Так же рассмотрены этапы развития социальной ответственности и охарактеризованы ее стадии

развития (объективная, гетерономная, автономная субъективная, социальная повинность, относительная, независимая, убеждение) и механизмы развития социальной ответственности на каждом из этапов возрастного становления ребенка: младший школьный возраст (подражание, привычки, идентификация, эмпатия, осознание, становление взаимоотношений, включение в новые виды деятельности), средний (знания прав и обязанностей, их выполнение, социальная активность, выполнение морально-этических принципов жизнедеятельности в микросреде, способность отвечать за свои поступки) и старший школьный возраст (самоутверждение, самовыражение, самореализация, профессиональное самоопределение, субъектно-субъектное взаимодействия, взаимная ответственность, ответственная взаимозависимость).

Ключевые слова: социальная ответственность, развитие, этапы, стадии, факторы, младший школьный дозрост, средний школьный возраст, старший школьный возраст, микросреда..

Vasylenko O. M. Training of future social workers for social responsibility education of orphans in the microenvironment of socio-psychological rehabilitation centres for children.

The research of the problem of training of future social workers for social responsibility education of orphans is relevant due to the special role of a social worker in formation of moral and human values, in carrying out his role-based duties and giving an account of his own actions based on the activation of internal efforts among the students of socio-psychological rehabilitation centres for children. On the basis of structural components content of training of future social workers the means aimed at positive motivation of students for conscious self-development of personal potential in professional work with orphans (motivational axiological component), formation of professional competence in creating social and educational microenvironment for orphans (organizational competence-based component), mastering the techniques of social responsibility education of orphans in various activities (encouraging component) were presented. These means of enrichment of meaningful components stimulate students to take an active part in educational, scientific, research and social activities.

Key words: training, social worker, motivational axiological component, organizational competence-based component, encouraging component, responsibility, orphan, microenvironment.

Постановка проблеми. Реалії сучасного життя висувають перед українською школою нові завдання: формування спільноти творчих людей, відповідальних громадян, здатних забезпечити потужну державу і конкурентну економіку, на що й наголошується в Концепції «Нова школа» (2016 р.). У цьому контексті особливої актуальності набуває проблема розвитку соціальної

відповідальності школярів, як інтегративної якості особистості дитини, що визначає її поведінку на основі усвідомлення та прийняття суспільних норм, цінностей і здатності оцінювати наслідки своїх дій і нести відповідь за них, обумовлена зростанням значущості в світовому просторі соціальних цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема соціальної відповідальності багатогранна і багатоаспектна. Її розглядали в філософії, соціології, етиці, праві, психології та педагогіці. *Висновки вчених різних наукових галузей* (І. Аземша, І. Акімова, В. Андрущенко, В. Бех, Е. Бекірова, С. Братусь, М. Васильєва, І. Вітківська, Х. Гальчак, В. Грищук, А. Єрмоленко, А. Кравченко, М. Левківський, О. Линовицька, М. Лукашевич, І. Маяк; П. Мінкіна, Т. Парсонс, Н. Стаднік, В. Тернопільська, Т. Фасолько та інші) дозволяють визначити суть та узагальнити певні види (за нормами моралі: моральна, релігійна, дисциплінарна, політична, правова; за сутнісним змістом: позитивна (перспективна), негативна (ретроспективна)), стадії (виникнення, реалізація, припинення) соціальної відповідальності, яка виступає вагомим чинником соціалізації особистості. Однак окремого дослідження етапів саме розвитку соціальної відповідальності учнів різного віку не було здійснено.

Формулювання мети наукової праці (постановка задачі): розкрити механізми розвитку соціальної відповідальності учнів у мікросередовищі на кожному з етапів вікового становлення школярів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій літературі соціальна відповідальність розглядається як складна соціально-моральна особистісна якість, яка обумовлена розвитком індивіда, його соціальною компетентністю, активністю у діяльності та визначається внутрішніми і зовнішніми факторами [1-3]. Поняття «соціальна відповідальність» відбиває об'єктивний, історично-конкретний характер взаємин між особистістю, групою та суспільством з точки зору свідомого здійснення пред'явлених до них взаємних вимог (словник з філософії). Зазначимо, що взаємодія дитини із суспільством, вимоги якої обумовлюються морально-етичними нормами відповідно до вікових особливостей дитини. Як зазначає М. Савчин, розвиток соціальної відповідальності у шкільному віці йде по лінії розвитку їхніх суспільних мотивів, неспецифічних, прагматичних, егоїстичного самоствердження і мотиву спілкування, які з віком стають усе більше

значущими, глибоко особистісними мотивами самореалізації, самопізнання та спілкування в мікросередовищі [5].

У соціальній педагогіці соціальна відповідальність учнів розкривається і як необхідний регулятив спільної життєдіяльності індивідів, і як якість, що характеризує соціальну типовість особистості у поведінці, і як взаємозв'язок виконання дитиною дій і обов'язків, що входять до структури її соціальної компетентності [2; 6-9]. Не залежно від різних підходів розглядається соціальна відповідальність суб'єктів на індивідуальному (особистісному) та мікросередовищному (сім'я, група, громада) рівнях. Зазначимо, що в педагогічних роботах [2; 3; 7; 8] науковці відмічають пряму залежність формування соціальної відповідальності школярів від рівня суспільного прогресу та розвитку освіти, цілепокладання соціальних інституцій, а також від ідеалів, установок особистості. Тому у дослідженні враховувалися внутрішні та зовнішні чинники впливу на розвиток соціальної відповідальності школярів. Це дозволяє розкрити механізми соціальної відповідальності учнів на відповідно до їхніх вікових особливостей та внутрішніх і зовнішніх факторів впливу.

Суть поняття «етап» у мовному словнику представлено як окрема стадія розвитку, а дефініція «розвиток» – як незворотні, цілеспрямовані, закономірні зміни матеріальних та ідеальних об'єктів. У ракурсі нашого дослідження етапи розвитку соціальної відповідальності учнів будемо розглядати через вікові стадії набуття учнями соціальної відповідальності як цілеспрямованої закономірної зміни у результаті отримання соціального досвіду і ціннісних орієнтацій через сімейні, етнічні, громадянські, регіональні цінності та їх самореалізацію у мікросередовище.

У контексті розгляду того, що під впливом внутрішніх (психічних, фізичних, особистісних) і зовнішніх (соціальних, нормативно-правових, середовищних, комунікаційних) чинників з віком у дітей все більше значущими стають глибоко особистісні мотиви самореалізації, самопізнання та спілкування (М. Савчин) [6], уточнено джерела осмислення особистістю школяра соціальної відповідальності: самоствердження, самореалізація та самовираження при виконанні соціально значимих обов'язків і дій; прямі впливи соціального (мікросередовищного) оточення; асиміляція загальнолюдських та конкретно-історичних (соціальних, громадських, особистісних) вартостей; інтеріоризована

в дитинстві система цінностей; субстанційні (психолого-фізіологічні) можливості суб'єкта відповідальності.

Виходячи з положення про те, що соціальна відповідальність змінюється від “об'єктивної” до “суб'єктивної відповідальності ” на кожному із періодів індивідуального розвитку дитини [4], визначено етапи розвитку соціальної відповідальності учнів: молодший шкільний вік (6-9 років), середній шкільний вік (10-15 років), старший шкільний вік (16-18 років) [4-8].

Аналіз наукових джерел, присвячених проблемам розвитку дітей в різні періоди шкільного віку (Л. Виготський, Б. Ельконін, Б. Лихачов, А. Мудрик, В. Мухіна, С. Рубінштейн, Н. Стаднік, Є. Субботський, Л. Терехова, В. Тернопільська, Т. Фасолько), дає підстави стверджувати, що для кожного вікового періоду властиві різні провідні характеристики процесу розвитку соціальної відповідальності, які необхідно враховувати в роботі зі школярами. Так, Т. Фасолько доводить, що у старшому дошкільному віці можуть бути сформовані основи відповідальної поведінки, орієнтованої на: моральну норму відповідальності, як уявлення дітей про значення і зміст норми відповідальності; позитивне ставлення до відповідальності як моральної характеристики особистості; вміння діяти відповідно до норми в ситуаціях вибору [9]. Емоційно позитивне ставлення до дійсності допомагає дитині встановлювати відповідальні взаємини зі своїми однолітками й дорослими, стає передумовою формування основ відповідального ставлення до результатів власних дій і вчинків, почуття обов'язку (Н. Стаднік) [6]. Соціальна відповідальність дошкільнят характеризується сформованістю уявлень про сутність моральних обов'язків стосовно об'єктів і суб'єктів навколишнього середовища та самої себе, позитивних переживань як спонуки до виконання певних дій, умінь реалізовувати такі дії у власній діяльності та вчинках без зовнішнього регулювання [6]. Як бачимо для дітей дошкільного віку соціальна відповідальність внутрішньо опосередкована особистісним смислом і реалізується в мікросередовищі.

Н. Стаднік, Є. Субботський підкреслювали, що готовність до відповідальності не можна розглядати як сталу якість, через те, що старшим дошкільникам притаманне бажання порушити знайомі правила, що поєднується з прагненням уникнути відповідальності [6]. Це доводить необхідність розвитку соціальної відповідальності дітей початкової школи.

Становлення соціальної відповідальності дитини молодшого шкільного віку обумовлюється розширенням кола обов'язків дитини, активізацією її співпраці в групі (доручення, творчі колективні справи, суспільно-корисна праця), у різних видах діяльності (навчальна, творча, художня, ігрова), що передбачають дотримання певних обов'язків, покладання на себе відповідальності за їх належне виконання, і тим самим призводить до розвитку спільної відповідальності у колективі. Однак діти 6-9 років пов'язують ступінь покарання, тобто міру відповідальності, з величиною нанесеного збитку, майже відкидаючи при цьому мотиви, за яких нанесений збиток (це пов'язується з недостатнім життєвим досвідом та відсутністю причинного аналізу) [4].

У психології школярі молодших класів характеризується проявом вольової активності, вольовим розвитком, співвіднесенням мотивів та управління своєю поведінкою, здатністю бачити потреби інших і враховувати їх у взаємодії; основами відповідального ставлення до результатів власних дій і вчинків, здатністю покласти на себе обов'язок за когось – щось прийняттям системи вимог, які висувуються школою і вчителем [1; 3-5]. Все це створює умови для психологічної та соціальної готовності дітей молодшого шкільного віку до розвитку соціальної відповідальності за наслідки своїх рішень та дій у колективі.

Наслідування значущої особи та звичка є в молодшому шкільному віці провідними соціально-психологічними механізмами розвитку соціальної відповідальності [4]. Суттєвим є також і механізми забезпечення прийняття дитиною відповідальних дій: наслідування значущих дорослих і однолітків, ідентифікацію з ними, емпатію, усвідомлення, смислоутворення та саморегулювання. Тобто в молодшому шкільному віці діти вже можуть навчатися емоціям і почуттям, що допомагають їм встановлювати відповідальні взаємини зі своїми однолітками й дорослими [6].

Отже, молодший шкільний вік є найбільш сензитивним для формування в них моральних якостей, ціннісних орієнтацій, вчинків та поведінки, що регулюють прояви відповідальності. ЗНЗ, сім'я, громада виступають як мікросередовище формування цінностей, мотивів учнів початкової школи в силу своїх соціально-виховних можливостей. Тому для школярів молодших класів (6-9 років) можливим стає дієве стимулювання механізмів (наслідування, звичка, ідентифікація, емпатія, усвідомлення, становлення взаємовідносин, включення

у нові види діяльності) переходу від особистісної відповідальності у колективній діяльності до спільної відповідальності у колективі за допомогою середовищних впливів.

Розвиток соціальної відповідальності учнів середнього шкільного віку характеризується віддзеркаленням у соціальній діяльності й поведінці дитини змінами організму, пов'язаних із дорослішанням, активізацією соціально-спрямованою груповою діяльністю та бурхливим інтелектуальним розвитком, прагненням до придбання власного досвіду, у ході якого формуються неусвідомлювані почуття, звички, оцінки. На соціальному рівні, згідно вікової категорії, мають тенденції до засвоєння норм, принципів, ідеалів громади на рівні власних переконань. Найбільш важливим аспектом цього віку є здатність соціально доцільно поводитись і конструктивно взаємодіяти у мікросередовищі, усвідомлено ставитись до вимог дорослих [1; 5].

У психологічних дослідженнях закордонних науковців щодо розкриття феномену відповідальності підлітків (учнів середнього шкільного віку), як якості особистості, встановлено: об'єктивну та суб'єктивну відповідальність, міру відповідальності, а також, соціально особистісні домінанти виявлення відповідальності індивідів на різних етапах онтогенезу: в індивідуальному розвитку дитина проходить шлях від морального реалізму до автономної моралі (Ж. Піаже) [4]; колективну, індивідуальну, зовнішню і внутрішню відповідальність, розвиток яких проходить зміну її інстанції від відповідальності перед дорослими до її інтеріоризації, коли совість стає основним регулятором поведінки учнів середнього шкільного віку (К. Муздибаєв) [3]; інтернальний (внутрішні чинники) і екстернальний (зовнішні чинники) локус контролю: відповідальність дітей цього віку впливає з його здатності регулювати свою поведінку, виходячи з внутрішнього локусу контролю та спиратися на зовнішні чинники контролю своєї поведінки (Дж. Роттер); зв'язок між розвитком когнітивних структур і моральних почуттів та дій індивіда (Л. Колберг), стадії розвитку відповідальності: від ранніх стадій до системи засвоєння особистістю норм і правил суспільної поведінки (К. Хелком); смислове утворення особистості дитини на основі своєрідного загального принципу співвіднесення (саморегулювання) в межах цілісної мотиваційної сфери (мотивів, цілей та засобів життєдіяльності) (М. Савчин) [5].

Однак, для дітей середнього шкільного віку також властиве загострене сприйняття зовнішніх соціальних впливів та оцінок дорослих, прагнення до самоствердження в житті як дорослі, але за психофізичними можливостями, своїм статусом і соціальним досвідом залишаються дітьми, що може привести як до криз, пов'язаних зі прагненням до звільнення від дитячої залежності, так і до створення передумов для розвитку безвідповідальної поведінки, яка з часом здатна перерости в безвідповідальність як рису характеру.

Тому механізми розвитку соціальної відповідальності учнів підліткового віку необхідно спрямувати на формування в учнів позитивного відношення до оточуючих, обов'язку перед людиною, суспільством, природою, що даватиме опору для виховання особистості зі стійкими моральними нормами та позитивними цінностями. Також знання прав і обов'язків, їх дотримання, соціальна активність, пізнання морально-етичних принципів взаємодії у мікросередовищі, здатність відповідати за власні дії і їх регулювати, виходячи з внутрішнього локусу контролю та спиратися на зовнішні чинники контролю своєї поведінки.

Отже, в учнів середнього шкільного віку соціальна відповідальність базується на свідомому розумінні ролі відповідальної поведінки у власній життєдіяльності, на соціальній спрямованості групової діяльності та оволодіння понятійним мисленням, накопичення морального досвіду, що відбувається при активній взаємодії індивіда із мікросередовищем (родина, знайомі, друзі, засоби масової інформації, мистецтво) та соціумом. Все вищевикладене дозволяє стверджувати, що підлітковий вік визначається періодом інтенсивного формування соціальної відповідальності.

За концепцією Ж. Піаже відповідальної поведінки у старшокласників, на відміну від іншого віку, формується суб'єктивна відповідальність, вони вже свідомо розуміють роль відповідальності у життєдіяльності, пов'язують міру відповідальності з покаранням та керуються моральними принципами співжиття у мікросередовищі (школі, сім'ї, громаді) [4]. Також М. Савчин характеризує соціальну відповідальність старшокласників, як стійку якість особистості, яка має тенденцію до зміни, набуває форми саморегуляції особистості та виступає в ролі внутрішнього смислового принципу спонукальної сфери індивіда на основі критичного мислення, формування світогляду [5]. В. Тернопільська експериментально довела, що соціальна

відповідальність старшокласників носить усвідомлений характер, тобто вони розуміють важливість норм, обов'язків, зобов'язань на рівні групи, мікросередовища [8]. Усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших особливостей, власних потреб мотивів поведінки, ціннісних орієнтацій та їх співставлення із суспільними спонукає учнів рефлексувати своє майбутнє, прогнозування наслідків своїх дій, формує бажання бути потрібним і корисним людям та включатися в суб'єкт-суб'єктну взаємодію, що приводить до суттєвого розвитку соціальної відповідальності старшокласників як суб'єктів відповідальності [5].

Однак, у старшому шкільному віці спостерігається суперечність: між потребою у формуванні життєвої перспективи та недостатньою самостійністю і готовністю до реалізації своїх життєвих планів; між потребою в самопізнанні і недостатнім розвитком вольових якостей для її реалізації; між потребою включення в діяльність старшокласників і відсутністю реального поля цієї діяльності. (М. Савчин) [5]. Водночас старшокласники відчують потребу у праці, навчанні, поєднують особисті інтереси з суспільними, виявляють цілеспрямованість у досягненні мети і здатність до співпереживання до чужих проблем, проявляють бажання допомагати іншим. Це обумовлює механізми розвитку соціальної відповідальності старшокласників: самоствердження, самовираження, самореалізація, професійне самовизначення, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, взаємна відповідальність, відповідальна взаємозалежність. Вважаємо, що механізми забезпечують трансформацію соціально-позитивного мотиву, процеси ситуативного розвитку мотивації, знання про мікросередовище, очікувані наслідки, включаючи соціальні очікування.

У науковій літературі розроблено стадії соціальної відповідальності. Так, О. Асмолова, І. Васильєва, В. Ковальова, М. Савчина розробили такі стадії соціальної відповідальності: ініціювання (зараження, наслідування значущих якостей дорослих і ровесників), вибору вчинку (ідентифікація, емпатія, спонука), формування наміру чинити відповідально (усвідомлення, смислотворення, намір, особистісний смисл майбутнього вчинку), здійснення (прийняття обов'язку, реалізація) та післявчинкового осмислення (саморегулювання, моральна рефлексія). В. Грищук, Ф. Хайдер презентували відповідно до вчинку та зовнішніх умов такі складові стадії: генералізовану (відповідальність за будь-які наслідки дій); власну (відповідальність індивіда

лише за те, що ним безпосередньо зроблено; при цьому не має різниці між випадковими, навмисними й передбачуваними результатами); диференційовану (відповідальність суб'єкта за будь-який передбачуваний результат дії, незалежно від того, був він навмисним чи ні); усвідомлювану (відповідальність особистості не тільки за свої наміри та наслідки їх реалізації, але й за значення, яке вона надає зовнішнім факторам і які внаслідок цього так чи інакше впливають на результат дії); повну (відповідальність за процес, результати та наслідки дій, якими б не були умови їх протікання). К. Хелкана виокремив такі стадії соціальної відповідальності: об'єктивна (комфортність стосовно зовнішніх правил), гетерономна суб'єктивна (визнання негативних намірів безвідповідальності), автономна суб'єктивна (особистісні мотиви дії, незалежність поведінки індивіда від впливу груп, які його оточують), соціальна повинність (почуття обов'язку, свободи та мотив як розуміння об'єктивної необхідності), перехідна відносна (усвідомлення норм і правил поведінки відповідно до мотивів і намірів), незалежність і переконаність (усвідомлення моральної норми на основі прийняття моральних принципів).

Висновки. Таким чином, розвиток соціальної відповідальності у шкільному віці йде по лінії розвитку їхніх якостей, мотивів, прагнень, поведінки, які перетворюються з віком у особистісно-значущі. Кожен віковий період розвитку учнів характеризується власним механізмом соціальної відповідальності: молодший шкільний вік (наслідування, ідентифікація, усвідомлення, становлення взаємовідносин, включення у нові види діяльності), середній (знання прав і обов'язків, їх дотримання, соціальна активність, морально-етичні принципи, здатність відповідати за власні дії) і старший шкільний вік (самоствердження, самовираження, самореалізація, професійне самовизначення, взаємна відповідальність, відповідальна взаємозалежність). Виявлено загальні механізми розвитку соціальної відповідальності учнів на всіх вікових етапах: наявність інтересу до знань, нормативних, моральних принципів взаємодії у мікросередовищі.

Подальшої наукової розробки й практичного вирішення в першу чергу потребують такі аспекти визначеної проблеми, як вивчення й узагальнення.

Література

1. Вікова психологія / за ред. Г. С. Костюка. – К.: Радянська школа, 1976. – С. 18–130.

2. Гришук В. К. Соціальна відповідальність: навчальний посібник / В. К. Гришук. – Львів : Вид-во ЛДУВС, 2012. – 152 с.

3. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 240с.

4. Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка / Ж. Пиаже. – М. – Л.: Учпедгиз, 1932. – 412 с.

5. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : автореф. дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 – педагогічна і вікова психологія / М. В. Савчин. – К., 1997. – 50 с.

6. Стаднік Н. В. Виховання відповідальності у дітей шестирічного віку у взаємодії сім'ї та школи : дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 – теорія і методика виховання / Н. В. Стаднік. – К., 2009. – 21 с.

7. Терехова Л. В. Формування соціальної відповідальності у підлітків у процесі суспільно корисної праці : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія та методика виховання / Л. В. Терехова. – К.: 1993. – 16 с.

8. Тернопільська В. І. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності : дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.07. – теорія і методика виховання / В. І. Тернопільська. – К., 2003. – 226

9. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку : автор. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 – Теорія та методика виховання / Ф. Т. Степанівна. – К., 2000.– 18 с.